

Rəna RÜSTƏMOVA
Gəncə Dövlət Universiteti, böyük laborant

HÜSEYN CAVIDİN ƏDƏBİ İRSİNDƏ QƏHRƏMANLIQ KONSEPSİYASI

Hüseyn Cavid istedadlı şair və dramaturq kimi ədəbiyyatımızın ən yaxşı ənənələrini layiqincə davam etdirən nəhəng fikir və söz korifeylərindən öncülü kimi yaddaşlarda silinməz iz qoymuşdur. Böyük Cavidin çoxşaxəli ədəbi yaradıcılığında, habelə geniş ictimai-pedaqoji irsində insan konsepsiyası, onun əqli, mənəvi, əxlaqi-iradi və fiziki tərbiyəsi mühüm yer tutur. Cavidə görə, kamil insanı fiziki-cismani baxımdan yetkin olmadan təsəvvür etmək qeyri-mümkündür. Odur ki, böyük maarifçi öz pedaqoji fəaliyyətində ahəngdar və hərtərəfli nəslin yetişdirilib formalaşmasında fiziki tərbiyə və sağlamliq məsələlərinə lazımi diqqətin artırılmasının zəruriliyini xüsusi qeyd edirdi.

H.Cavidin ədəbi irsi elə bir zəngin xəzinədir ki, onu araşdırdıqca qədim türklərin alp-ərdəmli soy-kökündə, etnogenezində qərarlaşmış qəhrəmanlıq, igidlik əlamətləri qanına, canına hopmuş, onların mənəvi ruhlarının mayası olan yaşayış qayda-qanunları, həyat tərzı qayəsinə dərindən yaxınlaşırsan. Cavidin "Topal Teymur" əsəri türk xalqının böyük sərkərdəsi Fateh Teymura həsr olunsada, əsərdə yalnız Türkünstanın deyil, bütövlükdə Turan aləminin uzaq qərinələrdən gələn alp-ərənlik ruhu çırpınır. Əsərdə Teymurun yeni bir savaşa hazırlaşdığından xəbərdar olan Olqa Orxana deyir: "Halbuki, onun üzündə heç bir şiddət və həyəcan izi yox..." hər zamankı vüqar və ciddiyyəti, hər zamankı halı üstündə".

Şair Orxanın sözləri ilə böyük iradi güc, səbr, dözümə malik olan qaqlan şücaətli sərkərdənin daxili aləmini açıqlayır. Yəni, Cavid təkcə böyük sərkərdə olan Teymur obrazının təhlilinə çalışmış, o, eyni zamanda, fiziki-iradi keyfiyyətlərin insan xarakterində yaratlığı dəyişiklikləri, onun sonrakı fəaliyyətində əldə edəcəyi qabiliyyətlərin ilkin əsası kimi qabarıq cizgilərlə verir.

Həyatı təcrübələr təsdiq etmişdir ki, çətin, ağır sınaqlara tab gətirmək üçün, hər şeydən öncə, insanın iradəsi tərbiyə edilməlidir. Heç təsadüfi deyil ki, qəhrəmanlıq yaradan böyük iradi əzm, təmkin, dəyanət, fiziki inkişaf, xarakter və özünənamdır.

H.Cavid cəsəreti, hünəri qarşısında baş əydiyi, səcdə etdiyi, sevərək yaratdığı böyük Əmir Teymurun yenilməz bir şəxsiyyət kimi formalaşmasında fiziki tərbiyə amillərinin, o cümlədən, mahir minicillik qabiliyyəti, ox-yay süzdürməsi, qılınc çalması, qurşaq tutması, habelə, şəriştəli bir səyyad kimi ovçuluqda ad qazanması ilə yanaşı, gözəl şahmat bacarığını da vurğulayır: "Mənə xaqanlar xaqanı, Turağay oğlu Teymur derlər. Mən Yeşil şəhərdə dünyaya atıldım, Səmərqənddə nəşvü nüma buldum. Babam Barlas qəbiləsinin hökəmranı, özüm Gürgən nəslinin baş qəhrəmanı..."

Yerə, göyə sığmayan fəhm-fərəsət, iti, çevik yaddaş, tanrının bəxş etdiyi cəsərat, qətiyyət, cismani dözümlü və intəhasız fiziki qüdrət... hamısı bu diribaş türk cocuğunun cismini bələmişdi. Böyük hökəmdar sonra istehzalı təbəssümlə əlavə edir: "Mən on iki yaşında ikən kəndimdə bir fərəsət və böyüklük duymağa başladım. Mənimlə görüşənləri ciddi bir vüqar və hörmətlə qubul edərdim. On səkkiz yaşında minicillik və avçılığa həvəs etdim. Vəqətimin çoxunu Quran oxumaqda, şahmat oynamaqda və at oynatmaqda keçirdim. Sonra Əmir Qazana yanaşdım, Hüseyn Kürd ilə savaşdım. İlyas Xocaya qoşdum, vəzirinlə pozuşdum. Oradan uzaqlaşdım, türkmənlərə əsir düşdüm. Sonra bir çox arkadaşla buluşdum. Blucistanla vuruşdum. Gah qalib gəldim, gah məğlub oldum. Ayaqdan bir yara aldım, işlə böylə ağsaq qaldım. Əvət mənəm yaralı arslan, mənəm Topal Qaplan".

Cavidin "Topal Teymur" əsərindəki mübariz ruh o dövrün türk məişətindən, onun qaynar həyatından doğmuşdur. Məlum həqiqətdir ki, qədim türk tayfaları döyüşkən nəsillər olub öz güzəranlarını, gün-dirrliklərini hər b, savaşı gücünə yaratmışlar. Dövrün ruhu, uzun müddət mübarizə meydanlarına davam gətirmək üçün bir çox fiziki təmrinlərin, iradi keyfiyyətlərin, güc-qüvvət

püxtələşdirən savaşların aşılmasını tələb edirdi. Cavid Teymur obrazının sadə təsvirində də həmin keyfiyyətləri elə bir ustalıqla təsvir edir ki, oxucu dərhal "bu orta boylu, qəvi bünyəli, omuzları geniş, barmaqları yuvarlaq, qılçaları uzun, əzəlatı gəyət sağlam" şəxsiyyətdə daxili səbat, böyük iradi qüvvə hiss edilir. Türk sərkərdəsinin qanlı, amansız qovğa və döyüşlərdən hər dəfə qalibiyyətlə çıxmasının başlıca səbəblərindən biri də türklərin hələ uşaqkən dava, savaş meydanlarında bərkiməsindən irəli gəlir: "Biz türklər çadır altında doğar, açıq səhralarda, qanlı müharibələrdə ölürlük... Müharibədə ölənlər evdə ölənlərdən sayca daha azdır. Məncə mübarizəsiz bir ömür, ömür deyil... Biz türklərə qürur və nəşə verən bir şey varsa, o da müharibə, o da qabiliyyətdir".

Cahanşümul bir sərkərdə, qüdrətli cahangir olan Teymur şəxsiyyəti insana hörmət, igidə, mərədə böyük sədaqət hissi təlqin edir. İldırım Bəyazidi əsir aldığı zaman ona rişxəndlə yazdığı, kinli, acı və zəhərli sözləri unudaraq deyir: "İştə, mən bu məktubdakı sözlərimizi unudum və sizi əfv etdim. Yalnız əfv etmək deyil, hətta məhəbbətinizi də qazanmaq istərdim".

Məğribdən-məşriqə qədər hüdudsuz əraziləri dünyaya meydan sulayan Teymurun iradəsi qanlı mübarizələrdə, qovğalı savaşlarda, cəng döyüşlərində formalaşmışdır. Mütəşəkkil və nizami ordusu ilə dünyanı lərzəyə salan Teymur iti zehni, dəmir iradəsi, böyük siyasəti ilə nəinki şərq aləmində, eləcə də qərbdə tanınan, qəbul edilən hər b xadimi kimi ən nəhəng simalardan biri olmuşdur: "Sonra Cətləri boğdum, Cığatay elini Mavəriünnəhrdən qovdum, Səmərqəndə girdim, xalqdan hörmət gördüm. Qurultay çağırdım, sözümlü keçirdim. Bəlx şəhərinə vardım, Əmir Hüseynin işini bitirdim. Təkrar Səmərqəndə döndüm. Əmir elan olundum. Qəmərəddinlə çarpışma qalib gəldim; Qızı Dilşad ağayı aldım. Xarəzmə girdim, qələlərini devirdim. Azərbaycan qaçağıma atıldı. Kürdüstan təslim olaraq qurtuldu, Ermənistan və Gürcüstan xəracgüzarım oldu. Qaraqoyunlular üsyan etdi, ayaq altında əzildi. Şah Mənsur tüğyan etdi, bir anda başı kəsildi. Əvət mənəm cahangir dahi!... Mənəm hər b allah!..."

H.Cavidin layiqli tədqiqatçılarından olan, yaradıcılığının çiçəkləndiyi bir dövrdə dünyasını çox erkən dəyişən məhrum tənqidçi Məsud Əlioğlu ədibin fiziki yaradıcılığında iradi - əxlaqi, əqli və intellektual baxımdan öz oxşarı olan fikir və qılınc cahangirlərinə istək və arzularını açıqlayır: "Cavid qəhrəmanlığın, cəngavərliyin pafosunda bütün ruhu ilə yaxından bağlı olmuş və əzəmətli şəxsiyyətlərin bədii surətini rəsm etməkdən daxili nəşə və sevinc duymuşdur".

Dahi dramaturqumuz pərəstiş etdiyi, həm də mahir bilicisi olduğu şahmatdan personajların dili ilə, istər obrazlı, istərsə də bədii ifadə vasitəsi kimi məcaz şəklinə yaradıcılığında bu oyuna mühüm yer ayırırdı. Qaynaqların məlumatına görə, bütün mənalı ömrünün hər bə həsər etmiş, saysız qovğa və gənc savaşlarda bərkimmiş türkün cahangir sərkərdəsi asudə vaxtında şahmata sarılmışdır.

Böyük xaqanın həyatında şahmatla bağlı bəzi maraqlı məqamlara digər mənbələrdə də tövsiyə edilir. "İldırım Şahənşah Teymurun çadırına gətirdilər. Deyir o vaxt qələbə çalındığını gören Teymur oğlu Şahruxla şatranç oynayırdı. Xidmətçi İldırımın gətirilmə xəbəriylə çadıra girdiyi an Teymur şahı ilə qarşıdakı qalanı və "Şah ruh!" demişdi ("ruh" şahmatda qala daşınının adıdır, yəni - top-M.A.). Bu qəribə təsadüfdən sonra Əmirin əsl adı Müpüdünya Səid Bahadır olan oğlu Şahrux adını aldı".

Tarixən türkün düşmənləri tərəfindən dünyaya zalım, zülmkar və qaniçən bir fəteh kimi təqdim edilən Əmir Teymur şəxsiyyəti, Cavid yaradıcılığında rus şovinist imperiyasının tüğyan etdiyi bir dövrdə yüksək sənətkarlıqla təsvir edilmişdir. Yurduna, xalqına sonsuz məhəbbəti, ordusuna, əsgərinə qayğıkeş münasibəti, öz ulularından əxz etdiyi ağıl, iradə, səbr, fitri istedad məhz qüdrətli Teymur şəxsiyyətini xarakterizə edən yüksək insani keyfiyyətlərdir. "Orxan! Əcələ edirsən, mən səni alçaltmaq deyil, yalnız imtahan etmək istədim. Unutma ki, Teymur şahmat oynarkən belə, taxtadan yapılmış kiçik bir piyadamı qeyb etmək istəməz. Halbuki sən cəsur və eşsiz bir qəhrəmansan. Əvət, sənin məharət və cəsarətin işlədiyin qəbahətdən daha böyükdür. Olqaydı, o dəyərlə yadigarı mükafat olaraq sənə bağışladım. Fəqət qəlbin onun, düşüncə və biliklərin bizim olsun".

H.Cavid "Şeyda" əsərində zülmə, istismara, haqsızlığa dözməyən azad, mütərəqqi fikirli Şeyda mürəttibləri mübarizəyə, inqilaba səsləyir, əzəzil rus çarının istibdadına qarşı üsyan

haraylayır. "Fironu qəhr edən Musa bir çobandan başqa bir şey deyildi. Lakin sarsılmaz bir ruhla meydana atıldı. Öylə qəddar, zalım bir imperatora qalib gəldi. Zöhhakı məhv edən Gavə yoxsul, arxasız bir dəmirçi idi. Fəqət atəşli bir qələblə inqilaba başladı, öylə xunxar, məğrur bir hökmdarın taxtını başına çevirdi. Məcid əfəndi kimdir?... Yalnız o deyil, hətta onu qudurdan qocaman rus çarlığı belə bu günyarın yerin dibinə batar."

Əsərdə Şeyda öz tale və xoşbəxtliyini istiqlal savaşında axtarır. Onun fikirlərini əxz edən mürəttiblər:

İştə yalnız qeyrət və cəsarət istəyir...

Əvət, yalnız səbat və mətanət istəyir.

Həmin əsərin digər bir yerində isə, birinci mürəttibin dili ilə əsarət zəncirindən, zülm buxovundan qurtulmaq üçün yalnız və yalnız kişicəsinə mətanət, ərəcəsinə hünər, türkcəsinə bitkin bir qeyrət olması zəruriliyi vurğulayır: "Birinci mürəttib "İştə çarəsi qolay!... Yalnız kəmiyyət, qeyrət lazım... Yalnız ərəkəcə mətanət lazım... Yoxsa, hərət kimi üzü üstə süründükcə, əsla ağ gün görmiyəcəyik. Həm də gündən-günə əzilib məhv olacağıq".

Ədibin "İblis" əsərində zətan alicənab, humanist, nəcib vəhşiyar bir insan kimi təqdim edilən Elxan, həm də qorxmaz, fədakar bir surətdir. Elxan həm də nəcib və təmiz adamların dadına çatır, onlara dərhal əl tutub fəlakətdən xilas edir. O, son məqamda mücərrəd ideallara qapanıb, fəvqələdə, ilahi bir qüvvəyə malik olmağa xəyal bəsləyir. Elxan ideal bir arzu ilə, allaha sığınmaq, asi olmaq arzusu ilə yaşayır.

Məslək və amal rəmzi, cəsarət və qətiyyət mücəmməsi olan Cavid yaradıcılığında "Həyat mübarizəsi" mövzusu xüsusi əlahiddə yer tutur. Şairin "İblis", "Haqqını sən mübarizə ilə alarsan" və s. əsərlərində bu problem daha ətraflı açıqlanır. Vaxtilə zorakılıq, əsarət, köləlik, məlunluq və s. kimi mürətəcə, təcavüzkar qüvvələri yox edib, azadlıq haqqını qazanmaq üçün o, xalqı mübarizə olmağa, fədakarlıq göstərməyə səsləyir.

H.Cavid "Xəyyam" pyesində türkün fəvqələbər cahangirlərindən olan səlcuq hökmdarı Alp Arslanın coşğun döyüş ehtirasını, vürüş meydanlarında qeyzlənmiş şir kimi göstərdiyi əfsanəvi hünər və rəşadətini, yenilməzliyini yada salır.

Şair nəhayətsiz güc və dözümlə, dəmir iradəyə malik ulu babasının cahangirliyindən sanki həzz duyur, ulu xələfinin yenilməz rəşadətini vəsf etməkdən ilham alaraq yüksək poetik ustalıqla onu təsvir edir:

Alp Arslan, o məğrur insan

Geri dönmüş sanıram Ceyhundan.

Orada etmişdi əhali üsyan,

Görünür, susmuş o qızğın tufan.

Səlcuqların növbəti cəng savaşında rımlar üzərində parlaq qələbə çalmış Alp Arslanın şərafinə təmtəraqlı zifayət verilir. Qüdrətli xaqanın bu müzəffər yürüşündən xoşnud olan xalqa Xacə Nizam (Xacə Nizammülmülk Həsən ibn Əli, səlcuq sultanlarından Alp Arslan və Məlik şahın vəziri olmuşdur - M.A.) böyük sərkərdənin bahadırılıq şücaətini, yenilməz qəhrəmanlığını haqlı olaraq dərin fərəh və ilhamla vəsf edir:

Sarayın iştə böyük aləmi var...

Şanlı bayramdır, əzizim, bu gecə,

Var ziyafətlə geniş əyləncə.

Bu gün Alp Arslan için xoş bir gün,

Qeysəri-Ruma o gəlmiş üstün.

Böyük ədibin 1910 - cu ildə yazdığı birpərdəli "Ana" pyesi onun ilk mənzum dramıdır. Əsərdə təsvir olunmuş hadisələr Dağıstan mühitində cərəyan edir. Pyesin qəhrəmanı Səlmə xanım qorxubilməz, aslan ürəkli, məğrur bir qadındır. Onun Qanpolad adlı oğlu da hünərvər, mərəd və mübariz bir gəncdir. Ana qəddar, cani, başkəsən, quduz xislətli adamların təqibinə sinə gərəkək öz ciyərpəarasını ərənlərə xas igidliklə, mərdliklə mühafizə edir:

...Bütün dünya toplanıb gəlsə hərgiz,
Allah şahid, mən onu verməm ələ.
İnsaf yoxmu? Səlma ölməmiş hələ!

Dramaturq "Maral" adlı əsərində türk sərkərdələrini, fəthatlar fəth etmiş nəcib, ali, adil və fəzil padşah və xaqanlarını qədərincə tanımadığımızdan dərin təəssüf hissi keçirir.

Ədibin fikrincə, türkün cavanşir oğulları bütün cahanda öz yüksək bəşəri keyfiyyətləri, mərdanəliyi və səmimiyyətləri ilə tanınıblar. Odur ki, Cavid yaradıcılığında türkün tarixən haqq, ədalət, vicdan naminə çarpışan hökmdarları ilə öyünüb fəxarət duymağımıza qadağa qoyanlara qarşı mübarizəyə qalxır. Yüksək intellekti, dərin erudisiyası, zəkavəti və səbatlığı ilə heyrət doğuran Qazi Bürhanəddin, Mirzə Cahanşah Həqiqi, Şah İsmayıl Xətai, Hüseyn Bayqara, Şahrux Mirzə, Uluq Bəy, I Mahmud, II Mahmud və b. neçə-neçə cəmi xaqanlarımız böyük filosof, mütəfəkkir, rəssam, musiqişünas, xəttat, maarifçi, şair olmaqları ilə yanaşı, həm də qılınc və söz bahadırı kimi solmaz şöhrətlərlə tarixdə silinməz izlər qoymuşlar.

ƏDƏBİYYAT:

1. Yusif Aslanov. Hüseyn Cavidin söz dünyası. Bakı, 2007.
2. Mirabbas Aslanov. Dramatik əsərlərin tədrisi metodikası. Bakı, 1964.
3. Teymur Əhmədov. Azərbaycan sovet yazıçıları. Bakı, 1987.
4. Hüseyn Cavid. Dram əsərləri. Bakı, 1975.
5. Hüseyn Cavid. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 1980.

SUMMARY

Today, there is a great need today for promoting and encouraging Cavid's bravery and heroic motives, which have an unmatched coexistence with his words as the eldest son of all times, with remarkable services in the enrichment of Azerbaijani literature. We have to admit that there is a great need for the glorious history, glory and honor, the Cavid wing, the Teymur's grave, the sword of the Teymur, the Ertugrul cries, the Orkhan's disaster, the indefatigable. And, as a very serious matter it is needed decisive solution.